

УДК 74/75:7.041.48/7.091.1

DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2022.4.7>**Школьна Ольга Володимирівна,**

доктор мистецтвознавства, професор,
професор кафедри образотворчого мистецтва
факультету образотворчого мистецтва і дизайну
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID ID: 0000-0002-7245-6010
dushaorchidei@ukr.net

Руденченко Алла Андріївна,

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри декоративного мистецтва і реставрації
факультету образотворчого мистецтва та дизайну
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID ID: 0000-0001-9354-8216
a.rudenchenko@kubg.edu.ua

Опанасюк Олександр Петрович,

доктор мистецтвознавства, доцент,
професор кафедри музикознавства та музичної освіти
факультету музичного мистецтва і хореографії
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID ID: 0000-0002-2685-9468
o.opanasiuk@kubg.edu.ua

ВІДОБРАЖЕННЯ ТЕМ ЦЕРЕМОНІАЛЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ГРИГОРІАНСЬКОГО СПІВУ ТА РОМПА FUNEBRIS В ОБРАЗОТВОРЧОМУ Й ДЕКОРАТИВНОМУ МИСТЕЦТВІ

Метою статті є визначення специфіки показу звернення до церемоніальних середньовічних прикладів співу й ініціацій в образотворчому та декоративно-ужитковому мистецтві. У статті сконцентровано увагу на еволюції візії ритуальних танців, співів, плачів, церемоніальної ходи, жрецьких богослужбових дійств, які спричинили появу виняткових явищ Середньовіччя та раннього Нового часу – хорального співу та різноманітних парадних «помп» під час ініціацій. Окремлено коло ілюстрування цих видовищ в образотворчому та декоративно-прикладному мистецтві.

Спеціальну увагу приділено синтезу часово-просторових видів мистецтва та його віддзеркаленню в образотворчому та декоративно-ужитковому мистецтві. Так, уже у Стародавньому Єгипті трапляються фрески із зображенням екзальтованих плакальниць на церемоніях проводів небіжчиків (характерний приклад – розпис гробниці Ра-мосе TT55 у некрополі Шейх Абд ель-Курна на Західному березі Нілу регіону Луксор, XVI ст. до н.е.), а також «Три музикантки» з гробниці Нахта, бл. 1422–1411 рр. до н.е., на яких зображено виконавиць гри на арфі, подібній до шумерської, та флейті.

Від епохи еллінізму розвинувся культ весталок (яким були присвячені храми Вести у Римі на Римському Форумі на Півдні Священного Шляху – Via Sacra) та в Тіволі поблизу Риму, що зводилися упродовж VII ст. до н.е. – реконструювалися і добудовувалися після пожеж впритул до перших віків нашої ери). Крім того, набули популярності рельєфи з профілями відомих весталок на римських монетах, зображення цих шанованих жінок на троні у фресках Помпеїв I ст. н.е. та скульптурі, зокрема, II ст. н.е.

Вже в Давньому Римі почав формуватися і церемоніал різноманітних пафосних помп з елементами видовищних парадів. Зокрема, штибу Ротра triumphalis з нагод відсвяткування військових перемог, жалобні процесії Ротра funebris, та бравадні Ротра circensis, приурочені до циркових «ігор». Врешті, в епоху Другого Риму – Візантії релігійні літургійні й ініціаційні відправи почали супроводжуватися синтезом ритуальних музично-пісенних дійств, образами плакальниць. Деякі подібні візії при цьому, включно із сценами виконання медитативного григоріанського хоралу, парадною ходою, згодом були зафіксовані в окремих зорових

наративах Європи (приміром, книжково-нотних мініатюрах штибу «Григорій I Великий, котрому Святий дух у вигляді голуба навіює співочий канон» XII–XIII ст., натрунних хоругвах Павла Дзялинського, бл. 1594–1643 рр., зображеннях сцен *Pompa funebris* у гравюрах Корнеліса Галле 1623 р. тощо).

Ключові слова: плач, хода, григоріанський спів, ініціації, *Pompa funebris*, образотворче мистецтво, декоративно-прикладне мистецтво.

Skolna Olga, Rudenchenko Alla, Opanasyuk Oleksandr. REPRESENTATION OF THEMES OF CEREMONIAL MEDIEVAL GREGORIAN CHANT AND POMPA FUNEBRIS IN FINE AND DECORATIVE ARTS

The purpose of the article is to determine the specifics of showing an appeal to ceremonial medieval examples of singing and initiations in fine and decorative and applied art. The article focuses on the evolution of visions of ritual dances, chants, cries, ceremonial processions, priestly liturgical actions, which caused the appearance of exceptional phenomena of the Middle Ages and early modern times – choral singing and various parade “pomps” during initiations. The circle of illustration of these spectacles in fine and decorative arts is outlined.

Special attention is paid to the synthesis of temporal and spatial types of art and its reflection in fine and decorative and applied art. Thus, already in Ancient Egypt there are frescoes with the image of exalted mourners at funeral ceremonies (a typical example is the painting of the tomb of Ramose TT55 in the Sheikh Abd el-Kurna necropolis on the West Bank of the Nile in the Luxor region, the 16th century B.C.), as well as “Three Musicians” from the tomb of Nakhta, ca. 1422–1411 B.C., depicting female performers playing a Sumerian-like harp and flute.

From the Hellenistic era, the cult of the Vestals developed (to whom the Vesta temples were dedicated in Rome on the Roman Forum in the South of the Sacred Way – Via Sakra) and in Tivoli near Rome, which were built during the 7th century B.C. – were reconstructed and completed after fires close to the first centuries of our era). In addition, reliefs with profiles of famous Vestal women on Roman coins, images of these revered women on the throne in the frescoes of Pompeii of the 1st century B.C. became popular and sculpture, in particular, of the II century B.C.

Already in Ancient Rome, a ceremonial of various pathetic pomp with elements of spectacular parades began to take shape. In particular, the pompa triumphalis on the occasion of celebrating military victories, mourning processions Pompa funebris, and bravado Rompa circensis, timed to circus “games”. Finally, in the era of the Second Rome – Byzantium, religious liturgical and initiation ceremonies began to be accompanied by a synthesis of ritual musical and song actions, images of mourning tables. At the same time, some similar visions, including scenes of the performance of meditative Gregorian chorale, parade procession, were later recorded in separate visual narratives of Europe (for example, book-music miniatures of the stanza “Gregory I the Great, to whom the Holy Spirit in the form of a dove inspires a singing canon” 12–13th century, funeral banners of Pavlo Dzyalinsky, approx. 1594–1643, depictions of Pompa funebris scenes in engravings by Cornelis Halle in 1623, etc.).

Key words: weeping, procession, Gregorian chant, initiations, Pompa funebris, visual art, decorative and applied art.

Питання візуалізації мотивів церемоніальних літургійних співів і поховальних торжеств з «помпою», в яких знаходили втілення певні античні і середньовічні традиції вшанування окремих ініціацій, характерних для музичної культури Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, у межах котрих знайшли втілення жалобні традиції українців, в образотворчому та декоративно-прикладному мистецтві досі не ставилося.

Розгляду розвитку регіональних традицій григоріанських хоралів, починаючи від грецьких *Kyrie eleison*, присвятив свою наукову розвідку Л. Агустоні [1]. Окремі аспекти сакралізації ініціацій, пов'язаних з протиставленням ангельських співів і танців смерті, дослідив А. Корвісієр [2].

Окрему увагу походженню *Pompa funebris* в епоху Європейської Сарматії приділив відомий дипломат ВКЛ Олександр Гваньїні, котрий детально описав деякі жалобні обряди з при-

тамними їм ритуальними особливостями у XVII столітті [2]. Власне, польські традиції у цьому сенсі аналізували Юліуш Хрощіцький [3] та Мельхіор Якубовський (візуальний складник) [4], білоруські – Ольга Баженова [5], українські – Ольга Школьна [6]. Але в розрізі художньо-образних проєкцій в образотворчому та декоративно-ужитковому мистецтві ці питання комплексно досі осмислені не були.

Однак задля визначення віддзеркалення вокально-інструментальної й танцювальної свідомості в рефлексіях творів художників необхідно застосувати хронологічний принцип, мистецтвознавчий і культурологічний підходи, онтологічний, герменевтичний, компаративний, культуротворчий, крос-культурний методи і метод мистецтвознавчого аналізу.

Так, унаочнюється зв'язок музики та певних церемоній, пов'язаних з ритмічною ритуальною ходою, ініціаціями, які добре прослідковуються вже з доби палеоліту, неоліту та залізного

віку. Від тих часів до наших днів дійшли численні сопілки з рогу й кості, трипільські барабани, примітивні різновиди пищалок і цимбал. Особливо розвинулось мистецтво співу й розгалуженої системи музикування (вже застосовувались множинні інструменти – сістр, мената, тамбурін тощо) під час Стародавнього Єгипту, де з-поміж ритуальних різновидів ходи відзначалися жалобні плачі, окремі форми виконання духовної музики [7].

Так, за множинними наративами давньоєгипетських плакальниць і танцівниць, ассірійських процесій, давньогрецького вазопису з даниною музам, рельєфами з церемоніальною ходою Персеполя в межах Ахеменідського Ірану, візіями фресок і мозаїк, присвячених представникам окремих професій Давнього Риму, можна констатувати особливу роль музики у різноманітних релігійних ритуалах і повсякденному житті мешканців Європи починаючи від доби античності.

Від I тисячоліття до н.е. широко використовувалися окремі струнні щипкові, духові, ударні, клавішно-духові інструменти, у романсько-готичну добу склалися засади для розвитку клавішних інструментів, найбільш раннім з яких був орган. Це поклало початок новітньому розумінню особливостей розвитку вокально-інструментального виконавства і поступовій появі низки церемоній, що відбрунькувалися від колишніх релігійних ініціатив і медитативного співу.

На тлі надбання колишніх гімнів язичницьким богам, пісень-плачів, вавилонської храмової та світської музики, грецьких музичних інструментів на кшталт ліри, які асоціювалися із силою і мистецтвом конкретних богів, у Римі склалися основи руху магічних весталок. Останні були навіть наділені правом дарувати своїм доторком життя рабам, приреченим до страти. Без представниць цього шанованого у суспільстві прошарку, які завдяки 30-річній аскезі набували функцій ворожок, у громадах перших століть по Різду Христову не відбувалися жодні посвячення або поважні церемонії.

З IV ст. н.е., після скасування цього релігійного прошарку у Візантійській імперії, особливу роль отримав благоговійний церковний спів у межах хорової культури, котрий від VI – початку VII століть набув викінченого

шліфованого вигляду хорального співу. З його появою почали формуватися нові ініціативі, які в зрілому Середньовіччі дали початок найбільш пафосним помпам і літургійним церемоніям.

У добу Стародавнього Риму також остаточно сформувалися основні різновиди помп (парадів): 1) *Pompa triumphalis*, покликана ознаменувати святкування військових звитяг; 2) *Pompa funebris*, що в перекладі означала поховальну велич; 3) *Pompa circensis*, приурочена до різноманітних забав і циркових «видовищ-ігор» [8]. Підсилені у візантійську/романсько-готичну добу напрацюваннями в галузі григоріанських хоралів, окремі виходи для літургійного співу під час ініціатив, зокрема, ритуально-поховального змісту, набули характеру церемоніальних.

У цьому сенсі поступово склався певний порядок – канон, що спирався на тексти співо-чих книг для плавного виконання молитовних розспівів Середньовіччя.

Рис. 1. Книжково-нотна готична мініатюра «Григорій I Великий, котрому Святий дух у вигляді голуба навіює співо-чий канон», бл. XIII–XIV ст. (Карлсруе), пов’язана з омузичненою ритмічною молитвою григоріанського хоралу, що лягла в основу європейської поліфонії

Його сакралізація стала приводом для численних віддзеркалень такого співу в множинних літерах, мініатюрах, шрифтових композиціях, мотивах хоругв, ренесансово-барокових втіленнях візуалізації ангельського співу і його протиставлення танцям смерті.

Рис. 2. Літера «Е» з Псалтиря Пія II з григоріанським хоралом. Середина XV століття

Причому за численними візуальними джерелами європейські мініатюри до середини – другої половини XV ст. у зв'язку із модою на готичний шрифт тяжіли до пізньої племениючої готики, а вівтарні образи католиків, люте-

ран та інших протестантів Північного відродження й маньєризму апелювали до традицій високого італійського ренесансу.

Рис. 3. Губерт ван Ейк. Спів янголів. Фрагмент Гентського вівтаря. Храм у Баво (Бельгія). 1427 р. Олійний живопис по дереву

Такими, зокрема, є твори Губерта ван Ейка та Ганса Мемлінга, які протиставляли у своїх ранніх живописних творах по дереву іконні образи витончених янголів, котрі метафізично статично співали, звеличуючи Господа, ошатним святкуванням завершення земного буття у *Rotra funebris* і тілесно виразним танцям смерті, поширеним у тогочасній ванітарній жанровій образотворчій традиції.

Рис. 4. Ганс Мемлінг. Центральна частина триптиха Донна – Благословляючий Христос з янголами, що співають та музикують. Бл. 1480-ті рр. Запрестольний образ із Санта-Марія ла Реаль у Наджера. Дерево, олія. Королівський музей мистецтв у Антверпені

Так, у звеличеннях відходу окремих монархів ВКЛ і Речі Посполитої у той період, коли Україна входила до складу цих полікультурних держав, перша з яких була найбільшою та наймогутнішою на той час державою Європи, особлива увага приділялася підкресленню статусу «винуватця» подій, демонстрації його земних досягнень, звиятг за рахунок ошатних варіантів ходи із ритуальними молитовними «плачами» в чорних одягах поруч із «танцюючими», парадно прикрашеними кіньми почту. Характерний приклад – естампне зображення сцени *Ротра funebris* з гарцюючим конем у парадній попоні та збруї авторства нідерландського художника й графіка Корнеліса Галле 1623 р.

Рис. 5. Зображення сцени *Ротра funebris* Альберта Пії з танцюючим конем, авторства нідерландського художника та графіка Корнеліса Галле 1623 р. Офорт з ручним зафарбуванням

Натомість у середньовічних візіях декоративного мистецтва, представлених насамперед зображеннями на хоругвах, особлива увага приділялась музичним інструментами-інсигніям. Таким є твір на пошану Павла Дзялинського з литаврами та барабанами кінця XVI – середини XVII століть.

Рис. 6. Надтрунна хоругва з литаврами, барабанами й іншими інсигніями Павла Дзялинського, бл. 1594–1643 рр. Вивішувалася під склепінням костела населеного пункту Нове М'ясто Любавське

За даними дипломата, венеційського купця О. Гваньїні, котрий як самовидець написав «Хроніки європейської Сарматії», де відобразив традиції західноукраїнських земель у межах ВКЛ і Речі Посполитої кінця XVI – початку XVII століть, що виконував особливі місії у зносинах із двором зазначених двох державних утворень та Папи Римського, особливу церемоніальну роль у зазначений час набули музичні і співочі ритуали в процесіях *Ротра funebris* [9, с. 7–15].

Так, за шляхтою у кінці процесій вишикувалися представники ходи від пастви різних костелів, делегації яких замикали співаки та музики, які йшли поруч із представниками магістрів та докторів поважних академій і співали й музикували. Їхні жалобні мелодії сполучалися із пафосними відспівуваннями абатом померлого монарха у катедральному костелі.

Після заключної фази звучання розділу меси *Agnus Dei*, на очах у сотень вшановуючих, нищилися давні інсигнії небіжчика, й у вітвар клали клейноди (символи володарювання). А саме королівське берло, корону, золоте яблуко. Вже другого дня урочисті фесричні святкування завершувалися відправою божественної літургії на честь монарха, котрий помер, що передувала ініціаціям позовлення його наступника [9, с. 199–202].

Цей ритмічний мірний малюнок тріумфальної прощальної ходи нобілітету Середньовіччя і раннього Нового часу протиставлявся саркастичній «ході» у парному танку небіжчика-простолюдина із гротесковими викривленнями іпостасей смерті в типових алегоричних жанрових сценах штибу оповідей на тему останніх перпетуум-мобіле перед тлінністю.

Характерний приклад – «Танок смерті» Йоганна Рудольфа Фейєрабенда, виконаний як копія з Базельського оригіналу танку смерті XV ст. на початку XIX століття в акварельній техніці.

Результати. Зважаючи на те, що синтез часово-просторових і пластичних мистецтв (музика, танці, інструментальне виконавство й образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво) вимагає особливого розуміння критеріїв художності у різних галузях знань, розглянуті приклади співочо-інструментальних і танцювальних «оранжувань» наративів супроводу літургійних і жалобних ритуально-церемоніальних відправ середніх віків і раннього Нового часу дозволяють краще зрозуміти сприйняття цих творчих феноменів у мотивах образотворення сучасників. Крім того, розгляд візій григоріанського співу та *Rompa funebris* віддзеркалює трансформації у свідомості тогочасних мешканців Європи щодо духовного сакрального чи буттєвого профанного шаблів тогочасної ієрархії окремих виявів музично-пісенної та хореографічної творчості, й певних аспектів сприйняття ритму і синестезії (відчуття музики в кольорі).

Висновки. Отже, розглянувши специфіку звернення до тем ритуальних плачів, жалоб-

Рис. 7. Фейєрабенд Йоганн Рудольф. Танок смерті – копія з Базельського танку смерті XV ст., 1806 р. Папір, акварель

них процесій, тріумфальної ходи, що в епоху Середньовіччя і Нового часу супроводжувалися молитовним літургійним хоральним співом або співом янголів під час меси, виявлено певні стильові та образно-семантичні закономірності показу цих сцен в образотворчому та декоративному мистецтві Європи XII–XVII століть. За візуальними джерелами

епох готики – бароко прослідковано віддзеркалення уявлень про церемоніальне застосування музичних інструментів і ритмічні малюнки окремих танців, пов'язаних із мотивами *Pompa funebris*, котрими вшановували найбільш достойних представників нобілітету, а також показ танців смерті, в яких «кружляли» з ікорше небіжчики-простолюдни.

Література:

1. Agustoni L. Gregorianischer Choral. *Musik im Gottesdienst*. Bd. 1, hrsg. v. H. Musch. 5te Aufl. Regensburg : ConBrio, 1994, S. 199–356.
2. Corvisier A. Les danses macabres. Paris : PUF, 1998. 127 p.
3. Chrościcki Juliusz A. Pompa funebris z dziejów kultury staropolskiej. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa, 1974. 365 s.
4. Якубовський Мельхіор. Торжество смерті. Як у давній Речі Посполитій ховали й вшановували пам'ять покійних. 30 жовтня 2020 р. / пер. Жанна Слоновьська. Проєкт «Нова Польща». URL: <https://novapolshcha.pl/article/torzhestvo-smerti/> (дата звернення: 20.10.2022).
5. Баженова О.Д. Монументально-декоративное искусство Несвижа XVIII века: европейский контекст и стилистическое своеобразие : автореф. дис. на соиск. д-ра искусствоведения. ГНК «Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы» НАН Беларуси. Минск, 2013. 53 с.
6. Школьна О. Великосвітські мануфактури князів Радзивіллів XVIII–XIX століть на теренах Східної Європи (наукове видання) : монографія. Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ : «Ліра-К», 2017. 192 с.: іл.
7. Manniche Lise. Music and Musicians in Ancient Egypt. London : British Museum Press, 1991. 142 p.
8. Ługowski Piotr. Polonika reformacka. Pompa funebris Benedykta Roszkowskiego. *Rocznik Historii Sztuki*, tom XLV. PAN, 2020. Narodowy Instytut Polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą. S. 91–108. DOI: 10.24425/rhs.2020.136895.
9. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / упор. та перекл. з польськ. О.Ю. Мицика. 2-ге вид., доопрац. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1005 с.: іл.

References:

1. Agustoni, L. (1994). Gregorianischer Choral. *Musik im Gottesdienst*. Bd. 1, hrsg. v. H. Musch. 5te Aufl. Regensburg: ConBrio, S. 199–356 [in Deutsch].
2. Corvisier, A. (1998). Les danses macabres. Paris: PUF, 127 p. [in French].
3. Chrościcki, Juliusz A. (1974). Pompa funebris z dziejów kultury staropolskiej. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa, 365 s. [in Poland].
4. Iakubovskiy, Melkhior (2020). Torzhestvo smerti. Yak u davnii Rechi Pospolytii khovaly y vshanovuvaly pamiat pokiinykh. 30 zhovtnia 2020 r. / per. Zhanna Slonovska. Proiekt «Nova Polshcha» [Celebration of death. How the memory of the dead was buried and honored in the ancient Polish-Lithuanian Commonwealth. October 30, 2020: trans. Zhanna Slonivska. “New Poland” project]. Retrieved from: <https://novapolshcha.pl/article/torzhestvo-smerti/> (Last accessed: 20 October 2022) [in Ukrainian].
5. Bazhenova, O.D. (2013). Monumental'no-dekorativnoe iskusstvo Nesvizha XVIII veka: evropejskij kontekst i stilisticheskoe svoeobrazie: avtoref. Dis. na soisk. d-ra iskusstvovedeniya [Monumental and decorative art of Nesvizh of the 18th century: European context and stylistic originality: author's abstract. Dis. for the competition Doctor of Art History]. GNK «Centr issledovanij belorusskoj kul'tury, yazyka i literatury» NAN Belarusi – SSC “Center for Research of Belarusian Culture, Language and Literature” of the National Academy of Sciences of Belarus]. Minsk, 53 p. [in Russian].
6. Shkolna, O. (2017). Velykosvitski manufactory kniaziv Radzyvilliv XVIII–XIX stolit na terenakh Skhidnoi Yevropy (naukove vydannia): monohrafiia. Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka [High-world manufactories of the Radziwill princes of the 18th–19th centuries on the territory of Eastern Europe (scientific publication): monograph. Borys Grinchenko Kyiv University]. Kyiv: «Lira-K», 192 p.: fig. [in Ukrainian].
7. Manniche, Lise (1991). Music and Musicians in Ancient Egypt. London: British Museum Press, 142 p. [in English].

8. Ługowski, Piotr (2020). Polonika reformacka. Pompa funebris Benedykta Roszkowskiego. *Rocznik Historii Sztuki, tom XLV. PAN. Narodowy Instytut Polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą*. S. 91–108. DOI: 10.24425/rhs.2020.136895 [in Poland].

9. Hvanini, O. (2009). Khronika yevropeiskoi Sarmatii / upor. ta perekł. z polsk. O.Yu. Mytsyka. 2-he vyd., dooprats. [Chronicle of European Sarmatia / emphasis. and translation from Polish O.Yu. Mytsika. 2nd ed., revised.]. Kyiv: Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [Kyiv-Mohyla Academy Publishing House], 1005 p.: fig. [in Ukrainian].